

Тетяна Дзядевич

НАЦІОНАЛЬНИЙ МІФ ЯК ВТІЛЕННЯ ЕТНІЧНОЇ МОДЕЛІ НАЦІЇ

«Євгеній Онєгін» О. Пушкіна

і «Пан Тадеуш» А. Міцкевича

(спроба компаративного аналізу)

Питання множинності ідентичностей людського Я завжди цікавило філософів. Як зазначає Ентоні Д. Сміт, уже в міфі про Едіпа яскраво висвітлюється проблема ідентичності. «Він (міф.— Т. Д.) показує, яким чином Я складається з розмаїтих ідентичностей та ролей — родинної, територіальної, класової, релігійної, етнічної та родової» [1, 13]. Наше звичайне Я складається з певної суми ролей та категорій, якими ми постійно себе визначаємо. Першою категорією самоідентифікації особистості є гендерна. З самого дитинства людину виховують гендерно детерміновано, і ця ідентифікація супроводжує нас протягом усього життя. Варто згадати Сімону де Бовуар, яка писала, що при спробі знайти пояснення самої себе, тобто самоідентифікуватися, першою несподіванкою було те, що насамперед вона мусила сказати: «Я — жінка» [2]. Поступово до гендерної ідентичності додається релігійна, територіальна, соціальна, етнічна.

Хоча територіальна ідентичність була присутня в людській свідомості від прадавніх часів — уже в літературі Давньої Греції герої самовизначаються за територіальною належністю, — питання національного самовизначення постало перед людством порівняно нещодавно. Орест Субтельний зазначає: «Сьогодні національна свідомість є всепроникною дійсністю, і важко уявити, що на початку ХІХ ст. у Східній Європі, як, власне, і в більшості країн світу, вона була лише туманним поняттям, яке повільно набирало обрисів... До недавнього часу етнічна належність не розглядалася як основний критерій визначення групової тотожності» [13, 279–280]. Себто проблема національної ідентичності увиразнюється з переходом від феодальних до капіталістичних

відносин. Людина починає відчувати власну належність не лише до людей якоїсь певної території, а й до більш широкої групи індивідумів, пов'язаних між собою багатьма зв'язками. Джозеф Лінч підкреслював, що саме поняття нації виникло в Європі після наполеонівських воєн [4].

Важливо наголосити й на відмінності західного і східноєвропейського трактування поняття національної ідентичності: «Тоді як західна концепція проголошує, що індивід має належати до певної нації, але може вибрати, до якої саме приєднуватись, незахідна, або етнічна, концепція не припускає такої широти поглядів. Чи то людина зоставатиметься у своїй спільноті, чи то емігрує до іншої, вона завжди неминуче й органічно залишатиметься членом спільноти, в якій народилась... нація – це передусім спільнота людей, об'єднаних спільним походженням» [3, 20–21]. Ентоні Сміт підкреслює різницю між західною, громадянською моделлю національної ідентичності, базованою на законі та праві вибору, і етнічною моделлю, що утвердилася в Східній Європі. Він зазначає, що те місце, яке має закон у західній, громадянській моделі, в етнічній моделі посідає народна культура, здебільшого мова та звичаї [3, 21].

Темою нашого дослідження є визначення кореляції між національним міфом та моделлю нації у двох епохальних творах слов'янської літератури: в поемі Адама Міцкевича «Пан Тадеуш» та романі у віршах «Євгеній Онегін» Олександра Пушкіна. Вибір даної теми зумовлений сумою певних чинників. По-перше, ці два тексти є типологічно близькими і провокують на компаративний аналіз саме своєю близькістю; по-друге, це – непересічне значення, яке відіграли обидва твори у розвитку національних літератур; по-третє, ці тексти демонструють процес формування та становлення національної ідентичності двох народів, з одного боку, а з другого, – демонструють реалізацію національних міфів про ідеальне суспільство.

Слід зазначити, що порівняльний аналіз творчості Пушкіна і Міцкевича не є новиною в компаративістиці. До цієї проблеми не раз зверталися польські, російські та українські літературознавці. У Польщі – це, скажімо, праці Ю. Третьяка, А. Гомолицького, С. Фішмана, в Росії – розвідки Д. Благого, С. Ланди, з-поміж українських вчених до зазначеної теми зверталися О. Колесса, О. Білецький, Г. Вервес, В. Клементуло. Серед найновіших публікацій, присвячених порівняльному аналізу творчості Пушкіна та Міцкевича, можна згадати статтю Юлії Булаховської «Творчість Міцкевича в контексті польсько-українсько-російських літературних відносин», де між іншого знаходимо

типологічне зіставлення «Євгенія Онегіна» та «Пана Тадеуша». Дослідниця зазначає: «Проблема такого зіставлення в загальних рисах теж, звичайно ж, вже виникала у дослідників, але наскільки мені відомо, спеціально, в деталях, у плані літературознавчому не розроблялася» [5, 173]. Якщо дослідницю ця тема цікавить «головним чином в розрізі літературних захоплень і стилів міцкевічевської і пушкінської доби, зокрема, романтизму та реалізму» [5, 173], то сюжет нашого дослідження дещо інший. Насамкінець, Булаховська зазначає, що «проблематика типологічних досліджень обох поем далеко не вичерпана» [5, 177]. Поділяючи це судження, ми дозволимо собі зіставити два тексти з точки зору виявлення національної ідентичності. Адже якщо твір Пушкіна став «енциклопедією російського життя», то твір Міцкевича – «енциклопедією польського». Станіслав Пігонь у середині минулого століття писав: «Коли... опитати масу людей знаючих і відповідальних, яка є найкраща польська книга, то відповідь буде одна: "Пан Тадеуш"» [6].

Пушкін писав «Євгенія Онегіна» протягом семи років – з 1823 по 1830 рік. Автор почав працювати над романом ще у південному засланні в Кишиневі, а скінчив роботу в пору знаменитої Болдінської осені. Разом з романом мужнів і дорослішав і сам автор, хоча, як зазначав П. Антокольський, Пушкін від самого початку був переконаний в тому, що «Євгеній Онегін» – найкращий його твір [7, 4]. Поема Міцкевича була написана в 1832–1834 рр., хоча задум виник у 1831 р. під час перебування поета під Познанню. Міцкевич вказував, що задумав «щось на зразок шляхетської ідилії, близької до "Германа і Доротеї" Гете» [5, 173–174].

Те, що твори вийшли за межі задумів їхніх авторів, цілком природно, оскільки тогочасна літературна ситуація вимагала появи широких полотен, в яких було би відображене народне життя (народ у широкому сенсі), демонструвалася модель ідеального суспільства, тобто створювався національний (народний) міф. Обидва тексти є міфотворчими, вони створюють міф про суспільство, громаду.

У тексті Міцкевича ми бачимо зображення власне тієї над-родини, тієї моделі суспільства, яку Сміт визначає як етнічну модель нації. Тут всі пов'язані між собою кровними узами, створюють свій мікросвіт, який живе за давніми законами, законами ще державницької Польщі, сама назва твору відсилає нас до тих милих авторському серцю часів, коли всі справи вирішувалися по совісті, коли *совість* була законом. Поема Міцкевича пройнята любов'ю до батьківщини. Створена після поразки

листопадового повстання, вона відображає прагнення до консолідації народних сил задля здобуття волі. Автор свідомо завершує дію твору напередодні війни 1812 р., коли в народі ще була жива надія на вивільнення Польщі з-під російської корони. Це також є елементом міфу, загальнопольського міфу про очікування Наполеона-визволителя. Вагомість війни 1812 р. для поляків, їхні очікування, пов'язані з приходом Наполеона, автор підкреслює не раз.

O rok ów! Kto ciebie widział w naszym kraju!
Ciebie lud zowie dotąd rokiem urodzaju,
A żołnierz rokiem wojny; dotąd lubią starzy
O tobie bajać; dotąd pieśń o tobie marzy.
[8, 303]

Автор детально описує побут, звичаї, спосіб життя шляхти, особливу увагу приділяє пейзажам батьківщини. Поема починається саме з освідчення в любові до рідної землі. Класичними стали рядки:

Litwo! Ojczyzno moja! ty jesteś jak zdrowie.
Ile cię trzeba cenić, ten tylko się dowie,
Kto cię stracił. Dziś piękność twą w całej ozdobie
Widzę i opisuję, bo tęsknię po tobie.
[8, 9]

Можна сказати, що твір Міцкевича яскраво ілюструє виявлення етнічної моделі нації, як її визначає Сміт: «...Її визначальною рисою є наголос на спільності походження й рідної культури. ...Етнічна модель... має низку граней. Першу з них становить наголос не так на території, як на походженні... Націю розглядають як якусь “надродину”, що аби обґрунтувати свої претензії, пишається своїми родоводами та генеалогіями...» [3, 20–21]. У тексті «Пана Тадеуша» по суті твориться міф про Велике Польсько-Литовське князівство, золоту добу державницької Польщі. Не дарма останнім часом поживалися дослідження поеми Міцкевича саме як тексту, створеного на кресах польської, литовської, білоруської культур. Особливо цікавою в цьому плані є стаття Марії Заремби «“Пан Тадеуш” кресовий» [9, 32], де авторка детально аналізує виявлення різних рис саме давньої поліетнічної держави, яка була великою надродиною для поляків та литовців. Безумовно, з позицій сьогодення можна ставити питання про місце українців та білорусів у тій великій родині, але ми розглядаємо польський міф таким, яким він був за часів написання «Пана Тадеуша».

Абсолютно зрозуміло, що Центрально-Східна Європа й на сучасному етапі розвитку історії демонструє саме етнічний підхід до обґрунтування існування нації. Адже на цій території більшість народів були позбавлені державності, і, отже, через віднайдення своїх коренів, виділення власних традицій і своєї мови вони могли зберегти окремішність, наголосити на своєму існуванні.

Саме тому Міцкевич таку велику увагу приділяє зображенню традицій, практично в кожній деталі наголошується на зв'язку з історією, славним бойовим минулим.

Tu Kościuszko w czarmarce krakowskiej, z oczyma
Podniesionemi w niebo, miecz oburącz trzyma;
Takim był, gdy przysięgał na stopniach ołtarzów,
Że tym mieczem wypędzi z Polski trzech mocarzów
Albo sam na nim padnie. Dalej w polskiej szacie
Siedzi Rejtan żałosny po wolności stacie,
W rękę trzyma nóż, ostrem zwrócony do łona,
A przed nim leży Fedon i żywot Katona.
[8, 11]

У романі «Євгеній Онегін», звісно, такої войовничості немає. Адже автор – представник державної, імперської літератури. В нього немає політичного завдання – закликати до боротьби, навіювати почуття власної національної гідності. Все й так зрозуміло. Автор з надзвичайною любов'ю описує російські пейзажі, кожен з них може сприйматися як окремий ліричний твір, але перед російським поетом стояли інші завдання. Простір роману поділений на штучний – світ міста, зіпсований впливами Заходу, і природний – світ села, світ справжньої Росії, де ще збереглися «предання старины глубокой», де можна пережити справжні почуття, де існує гармонія між людиною і природою. Саме село, а не місто, на нашу думку, є квінтесенцією справжньої російськості з її гостинністю, рядженими, іменинами, сусідськими традиціями, суспільною думкою громади, врешті-решт – зі справжньою російською природою.

У поемі «Пан Тадеуш» багато пейзажів, автор постійно акцентує нашу увагу на їхній «національній належності», навіює читачеві почуття любові до батьківщини, тоді як у Пушкіна пейзаж виконує здебільшого суто естетичну функцію: цілком очевидно, що це російський пейзаж, але автор не акцентує на цьому уваги. Це в нього є само собою зрозумілим, постійного сугестування не потребує, чим, зрештою, також виражається самий дух російської самодостатності, російського самоствердження. Авторіві не потрібно представляти читачеві дискусію, чия природа

краща – італійська чи місцева, як це робить польський поет, все і так ієрархізоване належним чином.

З-поміж міфотворчих елементів можемо виокремити ряд концептів, ряд символів, на яких власне і ґрунтується створення національного міфу. Це концепт дому (згадаймо дім родини Горешків, замок як символ минулого), який розростається до обійстя, все Сопліцово постає як великий гостинний дім. Саме тут дуже доречним є англійське прислів'я: «Мій дім – моя фортеця». У романі Пушкіна також бачимо дім, точніше доми-антиподи – дім Ларіних як справжній дім, і дім Онегіна як штучний дім. Має свою значимість і символ родинного укладу як символ справжності людських стосунків. Ще можна згадати зв'язок з народними традиціями, причому спільною ланкою між простим народом і світом знаті в обох випадках виступають жінки – Зося і Тетяна. Варто звернути увагу й на концепт історії. Коли в «Пані Тадеуші» наявні постійні екскурси в історію, славне минуле предків, то роман Пушкіна є історичним лише в тому сенсі, що автор детально й історично достовірно відобразив певний момент життя, але зафіксував його у найменших дрібницях.

Слід також звернути увагу на релігійний аспект. Це той момент, що суттєво відрізняє два тексти, відбиваючи як світоглядні позиції авторів, так і їхні суспільні настанови. «Євгеній Онегін» є, так би мовити, релігійно нейтральним. Автор звертає увагу на народні звичаї, обряди, прикмети. Його героїня (Тетяна) «русская душою».

Татьяна верила в преданья
Простонародной старины,
И снам, и карточным гаданьям,
И предсказаниям луны.
[10, 130]

Звісно, це не ортодоксальне християнство, а народні вірування, які беруть свої витoki ще в поганських часах. Автор таким чином наближає героїню до народу, декларує її народність, не дарма в її вихованні таку значну роль відіграла саме няня.

Зовсім інша ситуація з текстом Міцкевича. На відміну від роману Пушкіна, тут постійно підкреслюється релігійна ідентифікація автора. Це має подвійне пояснення: по-перше, в цьому безпосередньо відбивається авторський світогляд, по-друге – концепція польської романтичної літератури взагалі, в якій релігійний мотив був одним з провідних. Польські дослідники зазначають: «У польськiм романтизмі з особливою виразністю виділялися історичні імплікації ідеї Бога та релігії. Беручи до уваги національну ситуацію, виняткового значення набув мотив

теодицеї – виправдання Божих діянь в історії. Бог польського романтизму мав свою історію. Він був традиційним “Богом батьків наших”, а також створеним у межах долистопадової ідеології “Богом волі” з вірша Северина Гощинського. А потім став “Богом свободи”, Богом польського месіанізму» [11, 21–22].

Початок поеми несе в собі яскраво виражену релігійну конотацію: по майже молитовному зверненні до батьківщини автор вводить у текст молитву до святої Діви Марії, заступниці знедолених і зневірених, яка захищає і підтримує поляків на їхньому шляху.

Panno święta, co jasnej bronisz Częstochowy
I w Ostrej świecisz Bramie! Ty, co gród zamkowy
Nowogródski ochraniasz z jego wiernym ludem.
[8, 9]

В ситуації втрати державності католицизм виконував націєохоронні функції, протидіючи православній Росії. Конфлікт між двома народами мав не тільки національну, а й релігійну основу. Можна сказати, що тут зливалися національне і релігійне, точніше релігійне стало втіленням національного. Микола Бердяєв підкреслював: «...конфлікт між Росією та Польщею є перш за все конфліктом православної душі та душі католицької. І в середині слов'янства це зіткнення православної та католицької душі набуває особливої гостроти» [12, 162].

Є відмінності і в трактуванні образу Наполеона. У польському соціумі було витворено особливий наполеонівський міф, цілком відмінний як від тогочасного, так і від сучасного російського міфу. Суть цієї відмінності полягає в тому, що польський автор наділяє наполеонівський похід рисами священної визвольної війни.

Wszyscy pewni zwycięstwa, wolają ze łzami
«Bóg jest z Napoleonem, Napoleon z nami!»
[8, 305]

Символічного значення набуває образ ксьондза Робака, котрий з пихатого гонорового шляхтича перетворився на будителя нації (він веде агітацію серед народу, готує населення до виступу проти російської влади тощо). Символічним стає його друге ім'я – робак – хробак, який плазує по землі, щоб спокутувати гріхи гордині, гріхи молодості, адже скільки сил і часу було витрачено на дурниці. Тому саме до служіння батьківщині він готує свого сина Тадеуша. Молодик отримав суворе виховання, на відміну від Онегіна він є наївним і не зіпсутим. Саме морально-

етичною конотацією відрізняються ці два типологічно близькі образи.

Tadeusz, chociaż liczył lat blisko dwadzieście
I od dzieciństwa mieszkał w Wilnie, wielkiem mieście,
Miał za dozorcę księdza, który go pilnował
I w dawniej surowości prawideł wychował.
Tadeusz zatem przywiozł w strony swe rodzinne
Duszę czystą, myśl żywą i serce niewinne...
[8, 28]

Пушкін свого героя представляє зовсім інакшим:

Как рано мог он лицемерить,
Таить надежду, ревновать,
Разуверять, заставить верить,
Казаться мрачным, изнывать,
Являться гордым и послушным,
Внимательным иль равнодушным!
[10, 30]

В обох текстах автори застосовують «систему дзеркал», що має виділити, підкреслити головні риси героїв. Цей плідний прийом не раз використовується у художніх творах, адже на тлі одного героя яскравіше, чіткіше виступають риси іншого. Так, образ Тадеуша проектується на образ Графа, образ Протасія – на образ Гервасія, панни Зосі – на панну Телімену і т. д., чим і досягається множинність різних кутів проекції. Те саме можна сказати і про роман Пушкіна, де персонажі також подані парами: Онегін – Ленський, Тетяна – Ольга, мати – няня.

На окрему увагу заслуговують жіночі образи. Ідеалом жінки у Міцкевича є панна Зося. Вона абсолютно пасивна, автор зображує лише її зовнішність, психологічний портрет практично відсутній, вона наділена цілим набором традиційних для справжньої жінки позитивних рис: красива, добра господиня, наївна, безпосередня, в своїх вчинках керується волею інших. На згадку приходять лицарські романи з культом прекрасної дами, де дама нічого не вирішувала. Її антипод – тітка Телімена, що зображується автором сатирично (авторські симпатії на стороні племінниці, а не тітки). Телімена – це просто дзбан негативностей: вона не є молодого, не є працювитою, не є наївною, вона спокушає юнаків, не дотримується обітниць, не є патріоткою. Вона захоплюється Петербургом, пишається своїми зв'язками в столиці Росії, хоче туди відправити юного Тадеуша, аби там спокусити.

Зовсім інший підхід у трактуванні жіночої сутності бачимо у Пушкіна. Його цікавить внутрішній світ героїнь, передовсім Тетяни, що вирізняється з-поміж інших жіночих образів своєю глибиною. Саме через це автор практично до мінімуму зводить її зовнішню характеристику, заглиблюючись в опис духовного світу.

Дика, печальна, молчалива,
Как лань лесная боязлива,

...

Задумчивость, ее подруга
От самых колыбельных дней,
Течение сельского досуга
Мечтами украшала ей.

[10, 69–70]

На відміну від тексту польського поета, Пушкін наділяє свою героїню правом діяти, подає сильний, рішучий характер. Федір Достоевський підкреслював: «...це (Тетяна.– Т. Д.) тип твердий, що стоїть міцно на своєму ґрунті. Вона глибша за Онегіна і, звісно, розумніша за нього» [13, 538].

Автор надає Тетяні право вибору, і вона сама вирішує свою долю. В її виборі відбивається суть глибинного, майже екзистенційного страждання, закладеного в глибинах підсвідомого.

Но я другому отдана
И буду век ему верна.
[10, 229]

Достоевський підкреслює: «Висловила вона це саме як росіянка, в цьому апофеоз. Вона висловлює правду поеми... Щастя не в самих лише насолодах, а й у вищій гармонії духу. ...Але яким може бути щастя, коли воно закладене на нещасті іншого?» [13, 540].

Водночас хочеться зауважити, що в цьому образі Пушкін утілює чоловічу мрію про ідеал дружини, ідеал жінки, яка поклала своє життя на вівтар служіння Йому, Божеству, мужчині. Може, це дещо категорично, але тут випадає згадати Василя Розанова, вельми суголосного і Пушкіну, і Достоевському в аналізі подій реальної історії. Філософ так пише про жіночий освітній рух 60-х років ХІХ ст.: «Мужчині виник новий ідеал жінки-“друга”, матері-“ментора”; і покійно, піддатливо, безвольно вона (жінка.– Т. Д.) підкорилась цьому ідеалові; навіть більше того – вона ринулася радісно йому назустріч, скидаючи з себе браслети, персні, відрізаючи красу свою – коси...» [14, 102]. Далі

Розанов підсумовує: «з характерною для неї недостатністю рефлексії жінка не зрозуміла аномалії, яка була в основі всього того, – вона покірно, без роздумувань прийняла нову вимогу. Вона взялася за книжку й потягнулася до скальпеля...» [14, 107].

Проаналізовані твори мали величезний вплив на формування національних міфів – польського і російського, а самі тексти дають нам різні моделі національних міфів, що справили величезний вплив на формування національних культур взагалі. Ми бачимо, як текст художньої літератури проектує модель нації. На нашу думку, розбіжності, які є у двох текстах, детерміновані саме різницею в політичному становищі двох народів. Перед авторами стояли різні завдання: в одному випадку це були рефлексії, пов'язані з поразкою визвольного руху, й автор створював міф, так би мовити, для самозаспокоєння. В другому – це було «національне», а точніше – націодержавницьке самоствердження, пов'язане з позитивним і переможним позиціонуванням етнічно-культурної своєподібності. Саме звідси – пушкінське протиставлення теперішньої «штучності» буття його попередній російській природності та гармонійності, що за визначенням є актом міфотворчим.

1. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994.
2. Бовуар Сімона де. Друга стаття. – К.: Основи, 1994.
3. Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1993.
4. Лінч Дж. Середньовічна церква. – К.: Основи, 1994.
5. Булаховська Ю. Творчість Міцкевича в контексті польсько-українських літературних відносин // Адам Міцкевич і Україна. – К.: Бібліотека українця, 1999.
6. Pięć St. Wprowadzenie w «Pana Tadeusza». – Kraków: Polska akademija nauk, 1969.
7. Антокольский П. «Евгений Онегин» // Пушкин А. Евгений Онегин. – М.: Худ. лит-ра, 1984.
8. Mickiewicz A. Pan Tadeusz // Dzieła (IV), Warszawa: Czytelnik, 1955.
9. Zarębina M. Pan Tadeusz kresowy // Mickiewicz i kresy. – Kraków, 1999.
10. Пушкин А. Евгений Онегин. – М.: Худ. лит-ра, 1984.
11. Janion M., Żmigrodzka M. Romantyzm i historia. – 1978. – Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
12. Бердяев Н. Судьба России. – М.: Философское общество, 1990.
13. Достоевский Ф. Пушкин // Избранные сочинения. – М.: Худ. лит-ра, 1990.
14. Розанов В. Женское образовательное движение 60-х годов // Религия. Философия. Культура. – М.: Республика, 1990.